

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній рівень – бакалавр

на тему: «Повернення полонених у взаєминах між Російською імперією та
Кримським ханатом першої половини XVIII ст. (на матеріалах
міжнародних договорів та слідчих комісій)»

Виконав: студент 4-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»
освітньої програми «Історія»
Школовий Антон Сергійович

Наукова керівниця: Григор’єва Тетяна Юріївна, доц., к.і.н.

Рецензент: Савченко Олексій Олександрович к.і.н.

Кваліфікаційна робота
захищена з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
“ _____ ” _____ 2024 р.

Київ – 2024

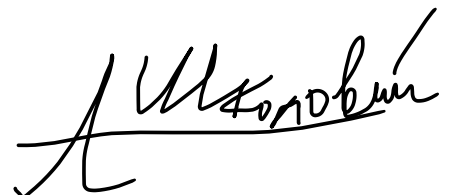
Декларація академічної доброчесності

студента НаУКМА

Я, Школовий Антон Сергійович, студент 4 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія”, адреса електронної пошти: anton.shkolovyi@ukma.edu.ua, підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Повернення полонених у взаєминах між Російською імперією та Кримським ханатом першої половини XVIII ст. (на матеріалах міжнародних договорів та слідчих комісій)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи StrikePlagiarism.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Підпис студента

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної роботи

Тема: «Повернення полонених у взаєминах між Російською імперією та Кримським Ханатом першої половини XVIII століття (на матеріалах міжнародних договорів та слідчих комісій)»

Автор: студент 4-го р. н. першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньої програми «Історія»

Наукова керівниця: Григор'єва Тетяна Юріївна

Захищена: " ___ " _____ 2024 р.

Кваліфікаційна робота присвячена дипломатичним спробам Російської імперії і Війська Запорозького визволити полонених з Кримського ханату. Робота має на меті висвітлити як питання полону піднімалося у перемовинах та як сторони на це реагували. Також у фокусі роботи знаходяться правові рамки, в яких сторони намагалися вирішити це питання.

Дослідження базується на справах архіву Коша Нової Січі та Інституту рукопису при Національній бібліотеці ім. Вернадського, текстах міжнародних договорів. Також для аналізу джерел була використана сучасна історіографія з цього питання. У роботі висвітлений контекст стосунків Російської імперії та Османської імперії у XVIII столітті. Аналіз правових рамок та розуміння проблем визволення полонених базується на текстах міжнародних договорів, які формують теоретичний вимір, та документах слідчих комісій між Військом Запорізьким та Кримським ханатом, що ілюструють саму практику визволення.

В результаті цього дослідження було висвітлено те, як Османська і Російська імперії створили правову основу для визволення полонених у своїх міжнародних договорах та як ця процедура реалізувалася на практиці у взаємодії між Кримським ханатом і Російською імперією.

Дослідження дає змогу подивитися на проблеми, які у своїх стосунках стикалися Російська і Османська імперії та їх суб'єкти.

Зміст

Зміст	1
Вступ	2
Розділ I. Статус полонених за міжнародними договорами між Османською та Російською імперіями	5
1.1. Поняття мирного договору в Османській імперії	6
1.2. Константинопольський мирний договір 1700 р.	10
1.3. Белградський мирний договір 1739 р.	15
Розділ II. Слідчі комісії між Кримським ханатом і Військом Запорізьким 1749-1754 років	23
2.1. Умови роботи слідчих комісій	23
2.2. Робота слідчих комісій 1749, 1752 та 1754 років	28
Висновки	45
Список літератури та використаних джерел	47

Вступ

Людоловчі набіги та продаж, визволення або викуп полонених були однією з центральних тем у стосунках Кримського ханату з сусідами. У XVI-XVII ст. загроза набігів змушувала королів Речі Посполитої та царів Московського царства сплачувати упоминки – дари хану. Викуп заможних шляхтичів і бояр приносив значні прибутки кримському ханові та його оточенню, селяни і міщани, що не могли сплатити викуп, опинялися у рабстві та продавалися у Кафі в Османську імперію. На початку XVIII ст. з ослабленням Османської імперії, сюзерена Кримського ханату, баланс сил змістився в сторону Московського царства, яке згодом стане Російською імперією. У першій половині XVIII ст. урядовці Російської імперії намагалися створити новий механізм повернення своїх підданих з полону.

Основною проблемою при створенні такого механізму було те, що Російська і Османська імперії, а відповідно і Кримський ханат, не зазнали впливу європейського міжнародного права, яке, у справі статусу полонених базувалося на працях Гуго Гроція. Відтак ці держави у взаєминах між собою створювали власну правову рамку, згідно з якої мало відбуватися визволення полонених.

Предметом нашого дослідження є визволення полонених у взаєминах між Російською імперією та Кримським ханатом.

Об'єктом нашого дослідження є дипломатичні взаємини Російської імперії та Кримського ханату.

Методологією цього дослідження є загально наукові принципи аналізу та синтезу, а також метод критичного аналізу джерел.

Метою нашої роботи є окреслення процедури визволення полонених у міжнародних договорах та практики контактів прикордонних управлінців на її виконання.

Виходячи з мети дослідження маємо наступні дослідницькі завдання:

1. Окреслити процес визволення полонених у ключових міжнародних договорах між Російською та Османськими імперіями в першій половині XVIII ст.
2. Простежити, яким чином теоретичні засади у питанні визволення полонених, що були закладені у міжнародних договорах, знаходили своє вираження під час слідчих комісій, організованих з метою звільнення полонених.

Хронологічними рамками нашого дослідження є перша половина XVIII століття, оскільки саме в цей час відбуваються зміни у питанні визволення полонених, зафіксовані у відповідних міжнародних договорах. Якщо раніше основною практикою був викуп або обмін полоненими, то у першій половині XVIII століття положення мирних договорів теоретично зобов'язували Османську імперію самостійно розшукувати та звільняти полонених.

Територіальними рамками нашого дослідження є прикордоння Війська Запорозького часів Нової Січі та Кримського ханату, оскільки саме тут відбуваються слідчі комісії, покликані розшукувати та звільняти полонених.

Джерельною базою нашої роботи є тексти мирних договорів між Османською та Російською імперіями, а саме Константинопольський (1700 р.) та Белградський (1739 р.) для встановлення теоретичних рамок, у яких відбувався процес визволення полонених. Для аналізу практичного виміру визволення полонених використовується матеріали слідчих комісій 1749, 1752 та 1754 років, які відбувалися між Російською імперією, Військом Запорізьким та Кримським ханатом.

В *історіографії* питанню полонених, підданих Російської імперії, в Османській імперії у XVIII-XIX століттях найбільшу увагу приділяє у своїй монографії Вілл Смайлі.¹ В ній він розкриває як змінювалося сприйняття полонених посадовцями Російської імперії, як вони домагалися їх визволення та як обидві імперії уявляли та виконували тогочасні закони міжнародного права, що стосувалися полонених. Роботу слідчих комісій досліджували Володимир Голобуцький,² Світлана Андрєєва³ та Володимир Полторакак.⁴ У нашому дослідженні ми подивимося на слідчі комісії як інструмент визволення полонених.

Структура роботи складається з вступу, двох розділів, висновків та списку джерел та літератури.

---

¹ Smiley W. *From Slaves to Prisoners of War The Ottoman Empire, Russia, and International Law*. New York: Oxford University Press. 283 p.

² Голобуцький В. *Запорізька Січ в останні роки свого існування 1734-1775 роки*. Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. 416 с.

³ Андрєєва С. Комісії для вирішення взаємних претензій татар і запорожців періоду Нової Січі. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII—XIX століття*. № 1. 1996. Запоріжжя. 40-47 с.

⁴ Полторакак В. Слідчі комісії з розгляду взаємних претензій Запорозьких і Донських козаків як засіб вирішення міжкозацьких конфліктів. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2008. №8. 126-138 с.

Розділ I. Статус полонених за міжнародними договорами між Османською та Російською імперіями

Проблема полонених піднімалася у мирних договорах між Російською та Османською імперією, починаючи з 1680х років. Саме тоді царівна Софія вперше за історію московсько-османських взаємин під час проведення невдалих Кримських походів висунула вимоги, серед яких було і визволення всіх полонених, що були підданими Московського царства. Однак Османська імперія на такі вимоги не пішла.⁵ Також були спроби уряду Московського царства на початку XVIII ст. обміняти своїх військовополонених на всіх, хто перебував у полоні в Османській імперії, однак і вони залишалися безрезультатними.⁶

У першій половині XVIII ст. між Османською та Російською імперіями було підписано декілька договорів. Так, у 1700 році в Константинополі було укладено мир з представниками Московського царства. Ця угода була продовженням невдалих переговорів між Османською імперією та Московським царством на Карловицькому конгресі у 1698 році, який завершив війну між Османською імперією та Священною Лігою. Ця угода цікавить нас, оскільки тут Московське царство, спираючись на подібні договори з Річчю Посполитою, намагалося досягнути визволення полонених без викупу.⁷ У 1739 році був підписаний мирний договір у Белграді, що завершував російсько-турецьку війну 1735-1739 років. Вже у цьому договорі Російська та Османська імперії затвердили визволення полонених без обміну чи викупу. Таким чином, у цьому розділі ми окреслимо процес визволення полонених, як він відображений у Константинопольському та Белградському мирних договорах. Але для

---

⁵ Смирнов Н. Россия и Турция в XVI-XVII в. Том 1. Москва, 1946 С. 27-28.

⁶ Taki V. Tsar and Sultan. Russian Encounters with the Ottoman Empire. London, 2016. P. 54.

⁷ Smiley W. From Slaves to Prisoners of War The Ottoman Empire, Russia, and International Law. Oxford, 2018 P. 64.

цього також треба простежити як в Османській імперії загалом підходили до укладання мирних договорів з немусульманськими державами.

1.1. Поняття мирного договору в Османській імперії

Передовсім варто зауважити, що Османська імперія не належала до європейської правової традиції. У своїх діях вона спиралася на норми ісламу в трактуванні школи Ханафі.⁸ Це ставить питання про те, як Османська імперія бачила мирний договір з християнськими країнами.

В ісламській правовій традиції тривалий мир з іновірцями не був бажаним. В її потрактуванні світ поділявся на три частини: *дар ель-іслам*, територія, де панує ісламський закон і має бути постійний мир⁹, *дар ель-гарб*, територія війни, у якій проживають невірні, проти яких необхідно вести священну війну¹⁰, та *дар ель-сулх*, територія невірних, яка платить данину мусульманській державі.¹¹ Таким чином ми бачимо, що ісламська традиція вважала, що мир з іновірцями можливий у двох випадках. Перший – інкорпорація невірних в *дар ель-іслам*, тобто підкорення. Другий варіант – виплата данини.

Однак практика від теорії часто відрізнялася, і воїнам ісламу іноді не вдавалося досягнути своїх цілей. В таких випадках теоретики школи Ханафі дозволяли укласти тимчасові мирні договори: саме тому у преамбулі османського мирного привілею¹² було прописано тривалість такого миру. За свою історію Османська імперія укладала як надзвичайно короткі договори, як-от з Іспанією у березні 1580, який тривав всього 10 місяців, так і достатньо тривалі, як-от Пассаровицький мир 1718 року з Австрією, що мав

---

⁸ Poullos K. From the Palace of Ryswick to the Sultan's Seraglio: the Ottoman translation and interpretation of a Christian European peace treaty. *Legatio*. 2022. № 6. P. 111.

⁹ Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. / пер. з англ. О. Галенко. Київ, 1998. С. 247.

¹⁰ Там само С. 247.

¹¹ Panaite V. Ottoman Law of War and Peace. The Ottoman Empire and Its Tribute-Payers from the North of the Danube. Leiden, 2019 P. 386.

¹² Тут маємо на увазі різні канцелярські форми такого документу, як-от берат чи агднаме.

тривати 24 роки. Іноді часові рамки чітко не прописувалися, але дія таких договорів обмежувалася правлінням султана, що його підписав.¹³

Оскільки такі тимчасові мирні договори не розширювали *дар ель-іслам*, існувала потреба в аргументації потреби до їх укладання. В трактуванні ісламських юристів їх представляли як перемир'я, яке направлене на відновлення сил військ мусульман.¹⁴ Важливо й те, що таке перемир'я мало бути корисним для мусульман, бо інакше за школою Ханафі воно вважалося нелегітимним.¹⁵

Зміни в сприйнятті миру з іновірцями відбулися і в самій Османській імперії, яка вже не могла розширювати свої кордони. Уявлення про мирні договори в Османській імперії як про перемир'я превалювали у XIV – XVI століттях. У XVII – XVIII століттях відбуваються зміни у сприйнятті Османській імперії європейськими країнами. Якщо раніше, це був головний ворог християнства, то згодом після встановлення контактів з Францією, Англією та Нідерландами Османська імперія почала сприйматися як елемент спільної міжнародної системи.¹⁶ Після Карловицького миру у 1699 році Османська імперія не могла подавати себе як головну панівну силу, а була змушена сприймати європейські країни як рівних партнерів.¹⁷

Першочергово, наприкінці XVII ст. ми спостерігаємо зміну в трактуванні джихаду. Якщо раніше джихад був священною війною на території невірних з метою їхнього захоплення та подальшої інкорпорації в *дар ель-іслам*, то після поразки під Віднем у 1683 році джихад почали трактувати як захисну війну, покликану на захист кордонів *дар ель-ісламу*

---

¹³ Panaite V. Ottoman Law of War and Peace. The Ottoman Empire and Its Tribute-Payers from the North of the Danube. Leiden, 2019 P. 181-184.

¹⁴ Там само С. 89.

¹⁵ Там само С. 86.

¹⁶ Ziegler K.-H.. The peace treaties of the Ottoman Empire with European Christian powers. *Peace treaties and international law in European history* / ed. R. Lessafer. Cambridge, 2004. P. 347.

¹⁷ Aksan V. War and peace. *The Cambridge history of Turkey, vol.3 The Later Ottoman Empire, 1603–1839* / ed. S. Faroqhi. Cambridge, 2006. P. 107.

та на кару невірних, що порушили ці кордони¹⁸. Ця зміна є показова, оскільки саме завдяки війні на території невірних Османська імперія та її суб'єкти могли захоплювати полонених, а відмова від традиційного визначення джихаду, як постійної священної війни на території невірних,¹⁹ може демонструвати неспроможність Османської імперії до експансії в цей час та масового захоплення нових полонених.

По-друге, з часу поразки Османської імперії під Віднем у 1683 році ми можемо спостерігати перехід від практики підписання короткострокових мирних договорів до укладання безстрокових. Особливо це можна простежити на прикладі договорів між Османською та Російською імперіями. У 1720 році мирний договір між султаном Агмедом III та царем Петром I декларувався як вічний, без зазначення часових рамок. Така ж формула повторюється і в Белградському мирному договорі 1739 року. Але попри це з іншими країнами, як-от з Австрією, Османська імперія продовжує вказувати часові рамки дії миру. Це особливо показово на прикладі Белградського договору між Австрією і Османською імперією, який був укладений на 27 років.²⁰

Також варто зазначити, що принцип *pacta sunt servanda*, який був основоположним для європейських договорів, був присутній і в османській правовій традиції. По-перше, османські керманічі знали та використовували цей принцип у своїх договорах. Як приклад, можна навести лист султана Сулеймана Пишного до короля Речі Посполитої Сигізмунда II Августа у 1550 році, в якому султан зазначав про необхідність

---

¹⁸ Panaite V. Ottoman Law of War and Peace. The Ottoman Empire and Its Tribute-Payers from the North of the Danube. Leiden, 2019 P. 40.

¹⁹ Поняття джихаду є комплексним, але у контексті нашого дослідження нас цікавить його військовий аспект. Див. Там само С. 39-40.

²⁰ Ziegler K.-H.. The peace treaties of the Ottoman Empire with European Christian powers. *Peace treaties and international law in European history* / ed. R. Lessafer. Cambridge, 2004. P. 355-356.

дотримуватись підписаних домовленостей.²¹ По-друге, засади принципу *pacta sunt servanda* співпадали з приписами шаріату, які теж вимагають від мусульман виконувати взяті на себе обіцянки.²²

Активні дипломатичні зв'язки з багатьма європейськими країнами вплинули на розуміння права війни та миру в Османській імперії. Це показав у своєму дослідженні історик Константин Пуліос. У ньому він аналізує переклад мирного договору в Рисквіку між Францією та Австрією у 1697 році, який був зроблений сілягдаром²³ Фіндікілі Мегмед Агою та поданий у Нусретнаме (Книзі Перемог). Оскільки переклад достатньо точно передає сутність договору попри різницю в термінах, які використовували європейські країни та Османська імперія, Пуліос доходить висновку, що їх уже поєднували спільні дипломатичні практики, як-от медіація конфліктів, загальна амністія, розрізнення між короткостроковим та вічним миром.²⁴

Отож, розуміння мирних договорів з іновірцями в Османській імперії було суперечливим. З одного воно спиралося на практики ісламу та закони шаріату, які вважали, що нормальним станом взаємовідносин з іновірцями є війна, а не мир, і допускала лише тимчасові договори. Але з іншого боку, взаємодія з європейськими країнами та втрата домінуючої позиції, особливо після Карловицького миру (1699), змусили Османську імперію адаптуватися, а відтак приймати європейські дипломатичні практики та принципи.

---

²¹ Panaite V. Ottoman Law of War and Peace. The Ottoman Empire and Its Tribute-Payers from the North of the Danube. Leiden, 2019 P. 208.

²² Там само С. 207.

²³ Сілягдар – завідувач особистою зброєю султана. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. / пер. з англ. О. Галенко. Київ, 1998. С. 251.

²⁴ Poulos K. From the Palace of Ryswick to the Sultan's Seraglio: the Ottoman translation and interpretation of a Christian European peace treaty. *Legatio*. 2022. № 6. P. 112-115.

1.2. Константинопольський мирний договір 1700 р.

Для того, аби краще зрозуміти умови договору, варто розглянути в якій позиції перебували сторони на перемовинах. Османська імперія на момент Константинопольського миру 1700 року перебувала у дуже скрутному становищі. На це вплинуло декілька факторів. По-перше, затяжна війна зі Священною Лігою 1683-1699 років виснажила ресурси Османської імперії, яка не могла більше утримати військо та поповнювати його. Останнім цвяхом стала битва під Зентою 11 вересня 1697, в якій війська коаліції на чолі з принцем Євгеном Савойським вщент розгромили війська турків.²⁵ По-друге, у 1697 році Франція та Австрія уклали мир у Рисквіку. Це дозволило Габсбургам повністю сфокусуватися на східному фронті.²⁶ По-третє, у 1696 році військам царя Петра I вдалося захопити Азов, що поставило під сумнів контроль Османської імперії над Чорним морем.²⁷ Внаслідок фатальних поразок султан Мустафа II був змушений починати мирні перемовини з країнами Священної Ліги.

13 листопада 1698 року у зруйнованому містечку Сремські-Карловіц були організовані мирні переговори Османської імперії та країн Священної Ліги (Габсбурзька монархія, Річ Посполита, Венеційська республіка та Московське царство).²⁸ Османська делегація на чолі з Рамі Мехмед Ефенді та Олександром Маврокордатосом усвідомлювала катастрофічність ситуації, а відтак у своєму плані відштовхувалася від принципу *uti possedetis*. Виходячи з цього принципу, Османська імперія була готова на визнання кордону з Габсбурзькою монархією по річкам Уна, Сава, Тиса та Марош, спільний протекторат над Трансильванією, відступ з Поділля в обмін на відступ поляків з Молдови, визнання Мореї за Венецією.

---

²⁵ Там само С. 223.

²⁶ Там само С. 220.

²⁷ Там само С. 223.

²⁸ Abou El Haj R.. Ottoman diplomacy in Karlowitz. *Journal of the American Oriental Society*. Vol. 84. 1967. №3. P. 498.

Розуміючи слабкість своєї позиції османська делегація не могла просувати своїх територіальних вимог. Попри це вони намагалися добитися евакуації та знищення австрійських та польських прикордонних фортець за умови збереження своїх.²⁹ Незважаючи на дипломатичний хист Рамі Мехмеда Ефенді умови, що були сформовані внаслідок роботи Карловицького конгресу, все ще були нищівними для Османської імперії, оскільки значна частина її територій в Європі була втрачена. Так, Річ Посполита повернула Поділля, Венеція захопила Морею, Австрія закріпилася в Трансильванії та просунулася в Боснії та Сербії.³⁰

Хоч московська делегація і була присутня на Карловицькому конгресі, переговори не дали результатів. По-перше, цар Петро I не був зацікавлений у перемовинах у той момент, бо йому вдалося захопити фортецю Азов і він розраховував розширити цей успіх, встановивши контроль над Керченською протокою. Однак московський цар був змушений доєднатися до конгресу через бажання імператора Леопольда I якомога швидше завершити довготривалий конфлікт з Портою. По-друге, Московське царство було відсутнє на підготовчих етапах перемовин через свої внутрішні проблеми (повстання стрільців у 1697 році).³¹ Таким чином це вилилося у непродуктивні перемовини. Представник Московського царства Возніцин не мав інструкції від царя, без якої його робота на конгресі не мала сенсу. Тим паче московська делегація намагалася добитися здачі Керчі, що врозріз йшло з принципом *uti possidetis*. Однак загроза війни зі Швецією спонукала Московське царство укласти перемир'я з Османською імперією на два роки.³²

---

²⁹ Там само С. 499-500.

³⁰ Shaw S. History of the Ottoman empire and modern Turkey. Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808. Cambridge, 1976 P. 224-225.

³¹ Abou El Haj R. Ottoman diplomacy in Karlowitz. Journal of the American Oriental Society. Vol. 84. 1967. №3. P. 500.

³² Там само. С. 508-509.

Велика поразка Османської імперії відобразилася на внутрішній політичній ситуації. Престиж султана Мустафи II впав, а відтак і його можливість керувати власною країною. Ця політична нестабільність вилилася у 1703 році у перевороті, внаслідок якого Мустафа II втратив свою владу.³³

Тим часом становище Московського царства було набагато стабільнішим. Цар Петро I укріпив свою владу, зменшив вплив бояр. Наприклад, у 1698 році він без відома боярства уклав союз з Данією на протипагу Швеції.³⁴ Цей союз ще цікавий тим, що сигналізував зміну у міжнародній політиці Московського царства. Якщо раніше їхні зусилля були направлені на боротьбу з Османською імперією, то тепер основним противником стає Швеція. Таким чином, Московське царство було зацікавлене у стабільному мирі з Османською імперією, аби не відволікатись на південні рубежі.

Таким чином ми бачимо, що на момент перемовин у Константинополі Московське царство було в кращому становищі, як на міжнародній арені, так і внутрішній політиці. Разом з тим, обидві сторони були зацікавлені у мирі, оскільки він дозволяв Османській імперії відновити свої сили, а Московському царству зосередитись на конфлікті зі шведами.

Перемовини, що почалися у Карловиці, були продовжені у Константинополі делегацією на чолі з Емельяном Українцевим в кінці 1699 року,³⁵ а сам договір укладено 15 липня 1700 року.³⁶ Константинопольський мирний договір складався з 14 статей. Найбільшу увагу сторони приділяли

---

³³ Neumann C. Political and diplomatic developments. *The Cambridge history of Turkey. Vol. 3. The Later Ottoman empire, 1603-1839.* Cambridge, 2006. P. 52.

³⁴ Busckovitch P. Peter the Great and Northern War. *The Cambridge history of Russia. Vol. II. Imperial Russia 1689-1917.* Cambridge, 2006. P. 490-491.

³⁵ Boeck B. J. Imperial boundaries. Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great. New York, 2009. P. 138.

³⁶ Shaw S.. History of the Ottoman empire and modern Turkey. Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808. Cambridge, 1976 P. 223.

формуванню нових кордонів біля Азову та долі фортець у пониззі Дніпра. Питанню визволення полонених та запобіганню набігів у Константинопольському мирному договорі присвячено дві статті: восьма та дев'ята. У восьмому пункті сторони домовляються:³⁷

Священному Царскому Величеству покоренные и подданные [...] по рубежьям Мусульманскимъ, Таманскимъ и Крымскимъ, и достальнымъ и подданнымъ ихъ никакихъ набѣговъ и непріятельствъ да не творять, [...], но жестоко содержаны да будутъ отъ своевольствъ и напусковъ; и статьямъ мирнымъ противныя и доброму сосѣдству противящіяся смятенія и расположения, если когда объявятся, явно съ жестокостію, да накажутся. Равно и отъ Государства Оттоманского пружестокими указами указано и приказано да будетъ на рубежахъ сущимъ Губернаторамъ и Крымскимъ Ханамъ и Калгамъ и Нуррединамъ и инымъ Салтанамъ и вообще Татарскимъ народамъ и ордамъ, дабы силою послушанія и подданствованія къ вышереченному Оттоманскому Государству повиновались и покорялись симъ статтямъ мирнымъ, съ совершеннымъ и непорушнымъ храненіемъ; и впредь ни съ малою или съ великою воинскою силою на страны и на города и на села владѣнія Его Царского Величества Московскаго и на подданныхъ его Великороссійскихъ и Малороссійскихъ странъ, [...] не ходить, и непріятельствъ и напусковъ да не творять, и в полонъ да не берутъ, и скота да не отгоняють, ни инымъ какимъ ни есть образомъ да не докучають [...]

Таким чином ми можемо бачити, що сторони брали на себе зобов'язання запобігати набігам та карати порушників. Однак держави визначали покарання на власний розсуд, без узгодження з потерпілою стороною. Важливим є і те, що прописувалися зобов'язання Османської імперії контролювати дії Кримського ханату. Для того аби виконати взятую на себе обіцянку Московському царству і Османській імперії було необхідно посилювати тиск на фронтірні спільноти, які перебували під їх контролем. Таку політику можна побачити на прикладі Московського царства та Війська Донського. Уряд царя Петра I намагався проводити географічні дослідження земель³⁸ та впроваджувати там чіткий реєстр осіб, які мали право там перебувати.³⁹ Такими заходами держава посилювала

---

³⁷ Договори России с Востоком политические и торговые./ уряд.Т. Юзефович. Санкт-Петербург, 1869. С. 7.

³⁸ Boeck V. J.. Imperial boundaries. Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great. New York, 2009. P. 160-161.

³⁹ Там само С. 165-166.

бюрократичний тиск на суспільства фронтиру. Завдяки географічним дослідженням Московське царство намагалось проводити чіткі кордони, що зменшувало можливість прикордонних сутичок. Вводячи реєстри осіб та шукаючи втікачів, Московське царство намагалось контролювати чисельність Війська Донського.

Питанню визволення полонених присвячена дев'ята стаття, в якій сторони домовилися про:⁴⁰

Полоняники, прежде докончания сего мира съ обеихъ сторонъ въ полонъ побранные, которые въ заключеніи еще пребывающіе суть, по случаю сего благословеннаго покоя, честною размѣною по частямъ да свободятся; и если больше или чина лучшаго въ другой стороне найдутся, и о ихъ отпускѣ по свободу ходатайствовать буди вольно, и пристойное обоихъ Государей славѣ, по сходству сего мира, приличіе да соблюдется; а инымъ, которые во владѣннн особыхъ суть, или у Татаръ у самыхъ обрѣтаются, вольно буде ихъ освобождѣніе, сколько быть можно, мѣрнымъ и честнымъ образомъ по частямъ промыслить; а буде межъ странами согласиться невозможно будетъ, или свидѣльствами, или клятвами освидѣльственная цѣна да заплатится, или наипаче от тѣхъ, которые во время войны взяты суть, вольно буде со владѣльцомъ полоняниковымъ окупомъ, или размѣною безъ принужденія уговоръ чинить [...]. А которые полоняники, по окончаніи мира, или вовемя перемирія изъ Государствъ Царскаго Величества похищены и отведены будутъ [...] найдутся, безъ цѣны освобождены и возвращены да будутъ [...] Но понеже полоняники учинився Мусульмананами освободитися никако не могутъ, презѣльно стережено будетъ, чтобъ такихъ ни кого не прельщали.

Тут варто виділити декілька моментів. По-перше, в статті не прописувалися обставини полону, тобто різниці між військовополоненими і тим, хто був захоплений внаслідок людоловчого набігу не було. По-друге, розділення полонених відбувалося за тим, чи вони перебували в полоні до мирного договору чи після. З договору випливає, що ті, хто потрапляли в полон після укладання миру мали звільнитися без викупу, тим часом як ті, кого поневолили під час війни і якщо вони були у приватному володінні чи в Кримському ханаті, мали звільнитися через викуп або розмін з власником. По-третє, обміну не підлягали полонені, що перейшли в іслам.

---

⁴⁰ Договора России с Востоком политические и торговые./ уряд.Т. Юзефович. Санкт-Петербург, 1869. С. 8-9.

Таким чином ми бачимо, що Константинопольський мирний договір 1700 року зосереджувався переважно на питанні кордону між Османською імперією та Московським царством та на долі фортець у пониззі Дніпра. Тут головним маркером, який визначав можливість визволення полоненого, було його віросповідання, оскільки полоненого, що перейшов у іслам, не визволяли. Однак ми бачимо, що у договорі обумовлено декілька сценаріїв визволення полонених, залежно від обставин їхнього полону. Ті, хто був викрадений вже після укладення договору, підлягали негайному визволенню без компенсації. Ті, хто був у полоні ще до укладення договору або знаходилися у полоні татар, могли повернутися на свою батьківщину лише після сплати викупу.

1.3. Белградський мирний договір 1739 р.

19 вересня 1739 року у місті Белграді між представниками Османської та Російської імперій був підписаний мирний договір, що завершував війну 1735-1739 років. Для кращого розуміння умов договору варто зрозуміти причини конфлікту 1735-1739 року та в якому стані вийшли з неї учасники. Війна почалася у квітні 1735 року, а вже у травні того ж року війська Російської імперії на чолі з генералом Бурхардом Мініхом йшли на Перекоп. На такий крок Російську імперію спонукало дві причини. Перша – це набіги кримських татар. Друга – це намагання встановити контроль над Кавказом, де діям росіян теж активно заважали кримські татари.⁴¹ На початку цієї війни Австрія зайняла нейтральну позицію, виступаючи медіатором конфлікту між росіянами і турками. На момент 1735 року Австрія була не готова вступити у війну, однак мала свої інтереси, а саме захоплення території Боснії та Сербії. 17 липня 1737 ситуація у війні

---

⁴¹ Aksan V. Ottoman Wars 1700–1870: An Empire Besieged. New York, 2007 P. 102-103.

змінюється, оскільки Австрія вводить свої війська в Османську імперію на трьом напрямках: на Ніш і Відін, на Боснію і на Валахію.⁴²

Незважаючи на чисельну перевагу військ Австрії та Російської імперії, їм не вдалося досягнути своїх цілей. Російські війська декілька разів грабують Крим і захоплюють Очаків, але через логістичні проблеми та вируючу епідемію, не змогли ані втриматися на цих теренах, ані просунутися далі. Наступ австрійців зупинився на Ніші і Відіні, а вже у 1738 році турки перейшли у наступ на Белград і на Трансильванію. Причинами фактичної поразки союзників дослідники називають відсутність координації між командувачами арміями, погане постачання у війську, недовіру між Австрією та Росією.⁴³

На момент перемовин у серпні-вересні 1739 року складалася напружена ситуація. 22 липня 1739 року у битві під Гроцка австрійські війська на чолі з генералом Джорджем Уолшем зазнали нищівної поразки від турків, внаслідок чого Белград, що був під контролем Австрії, опинився в облозі. Майже синхронно, на початку серпня до табору турків для мирних перемовин відправили графа Вільгельма фон Нейпперга, який не знав про те, що ситуація на полі битви змінилася. Так, російським військам вдалося перетнути Дністер та взяти під контроль Хотин, а австрійці здобули успіх в Банаті.⁴⁴ Ці успіхи уможливили спільні операції Росії та Австрії. Відтак момент перемовин був максимально вигідний для Османської імперії, який дозволяв зупинити війну перед перегрупуванням союзних військ. Таким чином, навіть незважаючи на останні успіхи російських і австрійських військ, на перемовинах у Белграді ми спостерігаємо паритет сил між сторонами. Ця війна завершилася поверненням турків у Белград і перетворенням території біля фортеці Азов на буферну зону.

---

⁴² Там само С. 106-107.

⁴³ Там само С. 110-113.

⁴⁴ Там само С. 115-116.

Основною ціллю османських дипломатів на переговорах з представником Російської імперії було збереження військового і економічного статусу-кво в регіоні.⁴⁵ Саме тому пріоритетною для Османської імперії задачею було недопущення створення флоту Російської імперії на Чорному морі. Разом з тим, саме після Белградського договору Османська імперія остаточно залишає спроби встановити контроль над Лівобережжям, визнаючи контроль за Російською імперією.

Переговори зі сторони Російської імперії вів маркіз де Вільньов, а зі сторони Османської – великий візир Мегмет Гаджи Паша.⁴⁶ Варто відмітити, що французький посол виконував функцію посередника між всіма учасниками війни. На переговорах з австрійським послом Нейппергом, де Вільньов представляв інтереси Османської імперії. Привертає увагу статус представників на переговорах. Якщо Османська імперія відправила великого візиря, що займав високе місце у владній ієрархії, то Російська імперія скористалася послугами маркіза де Вільньова.

Белградський трактат складався з 15 пунктів. У договорі обидві сторони вирішують питання кордонів, їхньої демаркації, будівництва фортець, проблему полонених, становище послів та паломників. У контексті нашого дослідження у цьому договорі важливі два пункти. П'ятий пункт постановляв:⁴⁷

Ея Императорскаго Величества и Всероссийской имперіи подданые казаки и Калмыки и прочіе, [...] и народы Оттоманской Имперіи обрѣтающіеся люди, подданымъ Крымскимъ, [...], никакихъ набѣговъ и непріятельствъ да не творять, и никому убытка и урона да не наносятъ, но жестоко воздержаны будутъ отъ своевольствъ и нападений, [...]; а ежели какія продерзости отъ оныхъ въ самомъ дѣлѣ явятся, ть съ жестокостію да накажутся; равнымъ же образомъ поданные Оттоманской Имперіи, какъ Крымскіе, такъ и всѣ прочіе Татары, [...], впредь ни съ малою или великою съ воинскою силою на страны и на города и на села

---

⁴⁵ Halenko O.. Towards the character of Ottoman policy in the northern Black sea region after the treaty of Belgrade (1739). *Oriente Moderno, Nuova serie, Anno 18 (79)*. 1999. №1. P. 112.

⁴⁶ Договори России с Востоком политические и торговые./ упоряд.Т. Юзефович. Санкт-Петербург, 1869, С. 16.

⁴⁷ Там само С. 18-19.

владенѣя Ея Императорскаго Величества Всероссийской и на подданныхъ Ея Великороссійскихъ и Малороссійскихъ странъ, ни на казацкіе подданые [...] нападенія и непріятельствъ да не чинятъ, и в полонъ да не берутъ, и скота да не отганяють [...] А если какимъ ни есть случаемъ или убыткомъ наносити, или какимъ нибудь сочиненіемъ обидъ подданнымъ и васаловъ Ея Императорскаго Величества обезпокоивать, или непріятельски съ ними дерзать будутъ, такіе да защищаемы не будутъ, но по правамъ правды и по законамъ Божественнымъ, по тягости винъ своихъ, без пощады да накажутся, и что с обеих сторонъ пограблено, чтобы ни было, сискавъ съ тѣмъ, чьи они были, возвращено да будетъ.

Таким чином з п'ятого пункту випливає, що обидві сторони мали б припинити збройні напади з метою грабунку або полону, а якщо такі випадки все ж траплялися, то мали б каратися. Цікавою деталлю є також те, що покарання мало відбуватися згідно «*правамъ правды и по законамъ Божественнымъ*». З цієї фрази не можливо становити за якими законами та як мали каратися порушники миру, однак можна припустити, що йшлося про неможливість однієї сторони судити підданого з іншої. Тобто, якщо козак зробив злочин, що порушував мир, то його мали судити в Російській імперії, а не в Османській імперії чи в Кримському ханаті.

Сьомий пункт цього трактату вже безпосередньо обговорював долю самих полонених:⁴⁸

Всѣ полоняники, какъ шатія нынѣшней войны, так и во время оной, с обѣих сторонъ во всякихъ случаяхъ побранные, или по какой причинѣ удержанные, которые и понынѣ еще в обѣихъ сторонахъ содержатся и пребываютъ военные и всякого чина и званія люди, кроме тѣхъ которые во Всероссийской Имперіи Христіанской, а въ Оттоманской Имперіи Магоментанской законъ приняли, [...], безъ размѣны и безъ выкупа за деньги, всѣ и безъ всякого изытія, сколько ихъ въ которой сторонѣ нынѣ сыщется, немедленно освобождены и отпущены быть имеютъ, [...] А которые плѣнные по заключеніи сего трактата, или во время сего мира, изъ Государствъ ея Императорскаго Величества похищены и отведены будутъ, и въ странахъ Крымскихъ, Буджацкихъ, или Кубанскихъ, или во иныхъ межъ Оттоманами и Татарами, и другими подданными блистательной Порты найдутся, дабы сіи безъ всякого выкупа свободены и возвращены были. А всѣ тѣ, которые для осовбожденія Россійскихъ полоняниковъ, [...], Ея Императорскаго Величества, с проѣзжими грамотами, только бѣ дѣла свои мирна творя, свободу полоняниковъ промышляли, никоими мѣрами озлоблены да не будутъ, понеже противно законамъ Божиимъ ихъ озлобляющіе и убытками наводящіе да наказаны будутъ.

---

⁴⁸ Там само С. 19-20.

З цього пункту можна зробити декілька важливих висновків. По-перше, ні Російська, ні Османська імперії не розділяли полонених за обставинами, через які вони потрапили у таке скрутне становище. Цей пункт розповсюджувався і на військовополонених, і на людей, що були захоплені внаслідок набігу. По-друге, з цього пункту важко визначити чи він був одностороннім чи двостороннім. Виходячи з тексту договору, полонені, що були захоплені до та під час війни, мали бути визволені на двосторонніх засадах, тобто мав відбутися рівноцінний обмін полонених між Османською та Російською імперіями. Однак цей пункт піднімав питання полонених, що потрапили у неволю вже після підписання Белградського трактату, і в цьому випадку він став одностороннім, бо зосереджувався лише на полонених з Російської імперії на теренах Османської імперії та її суб'єктів. Також цей пункт залишався досить туманним у питанні того, хто мав розшукувати полонених. З одного боку, оголошення про умови миру, розшук та повернення невільників є відповідальністю агентів держав. З іншого боку, ми маємо пункт про те, що люди з Російської імперії, які відправлялися визволяти полонених в Османській імперії, мали б перебувати під захистом. З цього можна зробити припущення, що визволенням з полону займалися і приватні особи теж.

По-третє, у Белградському мирному договорі, як і в Константинопольському, піднімалося питання віросповідання полоненого. Якщо християнин обертався добровільно в іслам, перебуваючи в Османській імперії, або ж мусульманин прийняв православ'я, перебуваючи в Російській імперії, то такий полонений виключався з процесу визволення. Таким чином, віросповідання часто ставало ідентифікатором полоненого. З іншого боку існувала проблема того, наскільки зміна віросповідання була дійсно добровільною, а не примусовою. Австрійські та російські послы часто мали справу з полоненими, яких їх власники примусили прийняти іслам. Варто зазначити, що з османськими полоненими на теренах

Габсбурзьких володінь чи Російської імперії теж відбувалися насильні хрещення. У таких випадках полонені, які знали про норми мирного договору, намагалися вийти на контакт з послами своїх країн та доводити вірність своєму первинному віросповіданню.⁴⁹

До того ж, ми маємо серйозну зміну у підході до визволення полонених взагалі. Якщо раніше основною практикою був викуп, де основна відповідальність лежить на тому, хто викупає, то починаючи з Белградського миру, основною практикою стає звільнення, де відповідальність лежить на тому, хто утримує полоненого.

Відзначимо, що впровадження нової процедури визволення полонених відбувалося з труднощами, оскільки бюрократичний апарат Османської імперії був неефективним. Варто розуміти, що в Османській імперії існували як державні, так і приватні раби. І якщо визволення перших для султана не створювало проблем, то з другими ситуація була іншою. Їх необхідно було знайти та заплатити власникам компенсацію. Наприклад, спеціальна комісія, що працювала у 1776 році, виплачувала 100 піастрів за полоненого.⁵⁰ Ця сума складала лише частину ціни, за яку власники купили полоненого. Невідповідність компенсації до ціни ставала причиною того, що рабовласники не підкорювалися волі комісії. Наприклад, вони переховували рабів, перепродавали у віддалені частини імперії, навіть нападали на учасників комісії.⁵¹ Крім того, діяльність комісії обмежувалася основними торговельними шляхами Османської імперії. Відтак, аби пришвидшити процес визволення послі Російської імперії мусили відправляти своїх агентів по різних містах аби знайти полонених.⁵² В

---

⁴⁹ Sel Turhan F. Conversion of War Captives in the Ottoman Lands During the Eighteenth Century: Rules, Applications and Abuses. *Journal of Balkan and Near Eastern studies*. 2024. P. 8-9.

⁵⁰ Smiley W. *From Slaves to Prisoners of War The Ottoman Empire, Russia, and International Law*. Oxford, 2018 P. 74.

⁵¹ Там само С. 75-76.

⁵² Там само С. 76.

Османській імперії такі агенти були частиною *Kapı Kethüdası*, основною функцією яких було організація кореспонденції між Османською імперією та іншими країнами та ідентифікація полонених.⁵³

Варто також звернути увагу і на десятий артикул Белградського мирного договору. В ньому Російська і Османська імперії домовилися, що суперечки на прикордонні мають вирішуватися на рівні місцевих губернаторів і комендантів з подальшим звітуванням в імперські центри. Вирішення цих сутичок мало відбуватися «по справедливості».⁵⁴ Незважаючи на відсутність чітко прописаних механізмів, можна припустити, що п'ятий та десятий артикул Белградського трактату створювали правові рамки, в яких суб'єкти обох імперій намагались вирішити конфліктні ситуації.

Таким чином ми бачимо, що Белградський мирний договір 1739 року був для Османської імперії в цілому більш виграним, особливо порівнюючи його з Константинопольським миром. Як і у попередньому договорі, першочерговою проблемою є кордони держав, аніж визволення полонених. Проте Російській імперії вдалося змусити Османську імперію визволяти полонених незалежно від того за яких обставин вони потрапили у полон, де б не знаходилися, та кому б не належали.

Порівнюючи Константинопольський та Белградський мирні договори, можна виокремити декілька важливих рис. У Константинопольському мирному договорі не розділяли полонених за обставинами: однаково діяв як для військовополонених, так і на жертв людоловчих набігів. Також сторони визначили основний маркер полоненого – його віросповідання. Полонені, що добровільно змінили віру,

---

⁵³ F. Sel Turhan. Conversion of War Captives in the Ottoman Lands During the Eighteenth Century: Rules, Applications and Abuses. *Journal of Balkan and Near Eastern studies*. 2024. P. 5-6.

⁵⁴ Договори России с Востоком политические и торговые./ упоряд. Т. Юзефович. Санкт-Петербург, 1869, С. 19-20.

перебуваючи у полоні, не включалися в процес обміну. Втім тут простежувалася проблема того наскільки людина добровільно змінювала віросповідання. У восьмій статті Константинопольського договору, незважаючи на декларацію визволення без викупу, залишалася опція викупу полоненого, якщо він перебуває у приватній власності чи на території Кримського ханату. Белградський мирний договір багато в чому повторював попередній. Тут теж сторони не розділяли полонених за обставинами їх полону. Головним маркером залишалось віросповідання. Однак саме Белградський трактат ввів важливу новацію у процедуру визволення полонених: з того часу звільнення всіх полонених мало відбуватись без викупу чи обміну, незважаючи на те, в чийй власності вони знаходяться.

Розділ II. Слідчі комісії між Кримським ханатом і Військом Запорізьким 1749-1754 років

Белградський мирний договір сформував правову рамку процесу визволення полонених. Завдяки аналізу листування управлінців Російської імперії та Кримського ханату на кордоні та роботі слідчих комісій можна простежити як на практиці виконувалися норми, прописані у мирному договорі стосовно вирішення прикордонних конфліктів та повернення полонених.

2.1. Умови роботи слідчих комісій

На ефективність роботи слідчих комісій між Кримським ханатом і Військом Запорізьким вплинула ціла низка факторів. Першочергово, це те, що і Військо Запорозьке, і Кримський ханат знаходилися на фронтірі. Фронтір варто розглядати не лише як прикордонний простір, але і як зону для взаємодії. Спільноти, що проживають у цій зоні, попри постійні конфлікти, можуть мати більше спільного між собою, ніж зі своїми центрами.⁵⁵ Таким чином ці території перебували під слабким державним контролем, що створювало складнощі у намаганні провести справедливе розслідування щодо грабунку чи повернути невільника.

Ще однією проблемою фронтиру для імперій була відсутність чітко демаркованих кордонів. Визначення кордону між Османською і Російською імперією та їх суб'єктами ускладнювалося ще тим, що не було природних бар'єрів, як-от великих річок або гір. Ці труднощі можна побачити на перемовинах у Константинополі 1699-1700 років, коли питання заходило кордону біля фортеці Азов. Єдиний зручний кордон, який міг би бути в цьому регіоні – річка Кубань. Але на таку демаркацію Османська імперія не хотіла йти, відтак кордон почали рахувати від фортеці Азов. Потім постала проблема того, як рахувати відстань: дистанція вистрілу гармати чи

---

⁵⁵ Stein M. *Guarding the Frontier: Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe*. London, 2007. P. 15.

подорож конем за один день.⁵⁶ Ситуація з кордонами Війська Запорозького була дещо краще, оскільки кордони формувалися на основі річок. Територія обмежувалася річками Синюха та Південний Буг на заході, Дніпром на півдні, річками Оріль, Самара та Кальміус на сході.⁵⁷ Як бачимо, кордон на фронті є умовністю, а відтак його порушення часто траплялося. Наприклад, у 1752 році капітан Степан Григор'єв та бунчуковий товариш Федір Гаврилов наказують кошовому отаману Павлу Іванову заборонити січовим козакам селитися на землях Кримського ханату, а тих, хто вже там проживає, повернути на територію Коша.⁵⁸ Ця ситуація гарно ілюструє наскільки легко можна було порушити державні кордони. Це у свою чергу теж ускладнювало роботу слідчих комісій, оскільки створювало додаткові претензії та дозволяло порушникам переховуватися від влади.

Ще однією перепоною у роботі слідчих комісій можна вважати заплутану ієрархію, яка існувала між Російською імперією, Військом Запорізьким та Гетьманщиною. У роботу слідчих комісій долучалася велика кількість посадових осіб Російської імперії: київський генерал-губернатор, який був підзвітний Колегії з іноземних справ у цій справі, представник генерал-губернатора в Коші, як безпосередній учасник комісії та який був підзвітний генерал-губернатору, російський резидент в Константинополі у випадку слідчої комісії 1754 року. У 1752 році до складу комісії ще входили представники Гетьманщини. Депутати від Нової Січі були у свою чергу підзвітні російським та гетьманським посадовцям. Така ієрархія призводила до уповільнення прийняття рішень, оскільки російські представники очікували на команду від київського генерал-губернатора.

---

⁵⁶ Voeck B. J.. Imperial boundaries. Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great. New York, 2009. P. 140-141.

⁵⁷ Пастушенко В.. Козацькі січі. (нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.) Запоріжжя, 1998. С. 168.

⁵⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. Том 2. / упоряд. Л. Гісцова. Київ, 2000. С. 494.

Наступний чинник – це новації самого Белградського мирного договору. Раніше визволення невільника відбувалося шляхом викупу, рідше обміну. Поневолювачі встановлювали контакт з родичами невільника, якщо розуміли, що його стан дозволяв йому швидко знайти гроші.⁵⁹ Таким чином, основні зусилля з визволення невільника були на його родичах. Однак Белградський трактат переносить це зусилля на державу самого поневолювача, тобто на Османську імперію чи Кримський ханат. Відтак це створює конфлікт між державою і її підданими, які були власниками цих невільників.⁶⁰ Поневолювачі в такому випадку намагалися або приховувати від держави своїх рабів, перепродавати або вимагати компенсації. Таким чином, якби представники кримського хана взяли на себе зобов'язання розшукати полонених, то кримський хан мав би їх або забирати силоміць, або платити компенсацію, що в обидвох випадках є для нього програшним.

Також варто звернути увагу на те, наскільки Османська імперія взагалі могла диктувати свої рішення Кримському ханату. У багатьох аспектах кримські хани залишалися незалежними від султана володарями. Вони могли карбувати монету з власним зображенням, збирати упоминки, впроваджувати правосуддя. У XVIII ст. однак позиції кримських ханів як незалежних володарів значно слабшають. До прикладу, Османська імперія повністю контролювала процес престолонаступництва, зробивши курултай номінальним органом.⁶¹

Попри це, у XVIII ст. стосунки обох держав є достатньо взаємозалежними. З одного боку, кримські татари надавали османському

---

⁵⁹ Ivanics M. Enslavement, Slave Labour And Treatment Of Captives In The Crimean Khanate. *The Ottoman Empire and its Heritage. Ransom Slavery along the Ottoman Borders/* ed. G. David, P. Fador. Leiden, 2011. P. 210.

⁶⁰ Smiley W. From Slaves to Prisoners of War The Ottoman Empire, Russia, and International Law. Oxford, 2018 P. 65-66.

⁶¹ Królikowska N. Sovereignty and Subordination in Crimean-Ottoman Relations (Sixteenth–Eighteenth Centuries). *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* Leiden, 2013. P. 64-65.

султанові суттєву військову допомогу. Татарська кіннота була цінним ресурсом, який був особливо ефективним у набігах, що послаблювали тили ворога.⁶² З іншого боку, Османська імперія видавала кримським ханам ферман, який узаконював їхню владу. Як приклад, можна зазначити сходження на престол хана Селіма III Ґерая у вересні 1764 року. Про зміну влади в Криму знаходимо в російському шпигунському звіті майора Нікіфорова до коменданта фортеці Св. Дмитра Ростовського Іванові Потапову. Хан Селім III прибуває до Криму з Константинополя та встановлює контроль над престолом.⁶³ Попереднього хана, Крим Ґерая, відправляють на заслання на Кіпр. Але разом з тим, Османська імперія використовує хана-заручника як інструмент тиску.

У спогадах повіреного у справах російського посольства в Константинополі Павла Левашова знаходимо згадку про те, що 17 жовтня 1764 року відбулася аудієнція султана Мустафи III та Крим Ґерая. На цій аудієнції султан дарує зброю та одяг ханові. Також Павло Левашов згадує, що ханський престол Крим Ґерай отримав наслідок бунту єдисанських татар та набігу на Молдавію і Валахію.⁶⁴ Це ще раз наводить на думку про військовий потенціал кримських татар для Османської імперії. Таким чином, Османська імперія покладалася на Кримський ханат у військовому плані, а Кримський ханат залежав від Османської імперії у питанні легітимності влади хана. З цього можна зробити висновок, що Османська імперія мала дуже обмежений інструментарій впливу на Кримський ханат, що могло вилитися у невиконання підписаних мирних договорів.

---

⁶² Aksan V. *Ottoman Wars 1700–1870: An Empire Besieged*. New York, 2007 P. 30.

⁶³ Інститут рукопису НБУВ. Ф 5. С 146 Арк. 2-4.

⁶⁴ Левашов П. Плен и страдание россиян у турков, или Обстоятельное описание бедственных приключений претерпенных ими в Царь-граде по объявлении войны и при войске, за которым владели их в своих походах; : с приобщением дневных записок о воинских их действиях в прошедшую войну, и многих странных, редких и любопытных происшествий. Санкт-Петербург, 1790. С.

Інший фактор, що впливав на позицію Кримського ханату у перемовинах слідчих комісій, знаходився у геополітичній площині. Основним джерелом полонених для Османської імперії та Кримського ханату були загарбницькі походи на території не мусульманських країн. Однак поразка у війні зі Священною Лігою, до складу якої входили Габсбурги, Річ Посполита, Папська держава, Венеційська республіка та Московське царство, обмежила можливість Османської імперії до експансії на Північ. Стамбул втратив контроль над цілою низкою територій: Азов перейшов до рук Московського царства, Поділля повернулося до складу Речі Посполитої, Венеція встановила контроль над Морею і частиною Далмації, Габсбурги захопили Трансильванію, Славонію і частину Хорватії.⁶⁵

Між укладанням Карловицького мирного договору у 1699 році і до підписання Белградського трактату Османська імперія змогла провести лише дві вдалі військові кампанії: Прутський похід 1711 року та війну за Морею у 1714 – 1715 роках.⁶⁶ При тому, варто відзначити, що перший конфлікт відбувся на теренах суб'єктів Османської імперії, з яких вона не могла брати полонених. Незважаючи на досить легку перемогу над венеціанцями в Мореї, розвинути успіх Османській імперії не вдалося внаслідок інтервенції Австрії у 1716-1717.⁶⁷ Цей момент є цікавим, оскільки вторгнення у Морею припадало на складний для Австрії час, бо досі йшла війна за іспанський спадок (1701-1714). Крім того, зі Стамбулу була відправлена делегація у Відень, яка мала б підтвердити вірність Османської імперії умовам Карловицького миру та бажання подальшого мирного співіснування.⁶⁸ Але з рештою, у весною 1716 році Австрія оголосила війну. Такий розвиток подій чітко ілюструє, що Османська імперія у розширенні

---

⁶⁵ Aksan V. *Ottoman Wars 1700–1870: An Empire Besieged*. New York, 2007 P. 18.

⁶⁶ Там само С. 83.

⁶⁷ Там само С.101-102.

⁶⁸ Там само С. 98.

своїх кордонів здебільшого мала покладатися не на свої військові сили, а на мінливу геополітичну ситуацію в Європі. Таким чином ми можемо простежити, що внаслідок поразки у війні зі Священною Лігою Османська імперія і залежний від неї Кримський ханат не могли вести великі воєнні кампанії проти не мусульманських країн і масово захоплювати полонених.

Геополітичні поразки відобразилися на економічній площині. Унаслідок неможливості проводити масштабні набіги як у попередньому столітті, попит на рабів почав переважити можливу пропозицію на ринку. Рабів ставало менше, відтак ціни на них росли.⁶⁹ Це було достатньою причиною для власників намагатися не визволяти рабів.

Таким чином, на ефективність переговорів впливала ціла низка факторів: перебування Війська Запорозького і Кримського ханату на фронті, який не давав Російській та Османській імперії повністю контролювати ситуацію, Белградський мир, який скасував практику викупу, взаємозалежність Кримського ханату і Османської імперії, військові поразки Османської імперії і як наслідок подорожчання рабів, що зумовлювало небажання Кримського ханату визволяти полонених.

2.2. Робота слідчих комісій 1749, 1752 та 1754 років

Для вирішення прикордонних суперечок Війська Запорозького з Кримським ханатом створювалися слідчі комісії. Основна функція таких комісій полягала у розгляді суперечок зацікавлених сторін. Слідчі комісії створювалися Російською імперією в тих випадках, коли конфліктні ситуації виникали між її суб'єктами або її суб'єктами й іншим державами.⁷⁰

---

⁶⁹ Yaşa F. From a Chicken in Every Pot to a Time of Scarcity: Rethinking Slavery in the Crimean Khanate. *Slavery & Abolition*. 2023. Vol. 44 №4. P. 793.

⁷⁰ Полторац В. Слідчі комісії з розгляду взаємних претензій Запорозьких і Донських козаків як засіб вирішення міжкозацьких конфліктів. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2008. №8. С. 126-127.

Очолювали слідчі комісії офіцери російської армії, які звітували генерал-губернатору.⁷¹

Документи слідчих комісій 1749, 1752 та 1754 років дають змогу подивитися на перемовини між суб'єктами Російської та Османської імперій, Війська Запорозького та Кримського ханату відповідно, та проаналізувати як на практиці виконувалися пункти Белградського мирного договору стосовно полонених.

Перед розглядом роботи слідчих комісій варто окреслити статус Війська Запорозького у взаєминах Російської імперії та Кримського ханату. Як автономний суб'єкт Російської імперії Військо Запорозьке не було здатне на міжнародну політику. Саме тому на слідчих комісіях російський представник не лише присутній, а ще й очолював комісію, бо без нього будь-які домовленості були б не легітимними. Нездатність Війська Запорозького діяти не в інтересах Російської імперії чітко видно на прикладі слідчих комісій. По-перше, це те, що організацією переговорів займалися київський генерал-губернатор та його представник у Новій Січі⁷², тобто ініціатива переговорів йшла від Російської імперії, а не від Січі. По-друге, російські чиновники не залишали можливості представникам Війська Запорозького не погодитись з рішенням слідчої комісії або ж не дійти згоди з татарами. Наприклад, у своєму листі, що датується 2 грудням 1753 року, до кошового отамана Данила Стефановича Гладкого київський генерал-губернатор Іван Костюрін пише: *«дабы оная комисия и указная на обе стороны зделка бесплодною быть не могла, и в съезде напрасного разрыву не чинить, ибо того высочайшии ея императорскаго величества интересъ требует»*.⁷³ Ще більш наочно це проявляється в інструкції генерал-губернатора Костюріна

---

⁷¹ Там само С. 136.

⁷² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. Том 2. / упоряд. Л. Гісцова. Київ, 2000. С. 253-254.

⁷³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. Том 3. / упоряд. Л. Гісцова. Київ, 2003. С. 404.

до підполковника Іллі Расловлева. У другому пункті від Расловлева вимагали зібрати старшину Нової Січі до приїзду татарських представників і примусити їх піти на угоду.⁷⁴ По-третє, на вимогу київського генерал-губернатора та його представника козаки створили реєстри власних претензій, допомагали в організації слідчих комісій, наприклад з розквартирування татарських депутатів.⁷⁵ Таким чином ми бачимо на прикладі слідчих комісіях, що Військо Запорозьке підкорювалося указам Російської імперії та могло лише діяти в інтересах свого сюзерена. Попри це в українській історіографії присутня думка про те, що Військо Запорозьке мало своє становище у міжнародній арені,⁷⁶ з чим не погоджуємося.

Основним мотивом, що міг підштовхувати російських чиновників тиснути на запорізьких козаків у прийнятті рішень слідчих комісій, є намагання уникнути повномасштабного конфлікту з Османською імперією.

Ініціатива у вирішенні конфліктів через слідчу комісію була також і в кримського хана. Саме він надсилає реєстр скарг київському генерал-губернатору Михайлу Леонтьєву у 1749 році. Оскільки документи створювалися російськими представниками або січовими козаками,

---

⁷⁴ Там само С. 408.

⁷⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. Том 2. / упоряд. Л. Гісцова. Київ, 2000. С. 285.

⁷⁶ На думку української дослідниці Світлани Андрєєвої, Військо Запорозьке можна вважати суб'єктом міжнародних відносин, хоч і обмеженим їхнім протектором – Російською імперією. В якості аргументів Світлана Андрєєва наводить декілька тез. По-перше, це існування дипломатичного листування між посадовцями Кримського ханату і Війська Запорозького. По-друге, це функціонування дипломатичних представництв від Січі в Очакові та містах, підконтрольних кримському ханові. По-третє, це діяльність слідчих комісій, які розглядали конфлікти між підданими кримського хана і січовими козаками за посередництвом представників Російської імперії. Однак з такою думкою ми не можемо погодитись. По-перше, навіть незважаючи на ті дипломатичні можливості, що мала Нова Січ, вона не могла проводити зовнішню політику, яка б йшла наперекір інтересам Російської імперії. Це, у свою чергу, ставить під сумнів тезу про дипломатичні представництва. Навіть у своєму тексті дослідниця визнає, що короткотривала місія запорозького старшини Григорія Якимова у липні та серпні 1752 року сприймалася як делегація, що представляла інтереси Російської імперії, а не Січі .

інформація подається з їх точки зору, тому виокремити мотив татарської сторони доволі складно. Однак можна припустити, що найбільше кримського хана цікавила компенсація збитків. Про це наприклад згадував у своєму указові до кошового отамана Якіма Ігнатовича генерал-губернатор Михайло Леонтьєв: *«Да и нынѣ в присланномъ от него, хана, ко мнѣ письмѣ в неоднократных мѣсѣтах упоминаеть и о техъ обидных дѣлах слѣдствия и заплаты требует...»*.⁷⁷

Спільним інтересом як російської, так і козацької сторони, було визволення полонених. Наприклад, основною метою роботи слідчої комісії 1754 року було звільнення полонених. Це простежується у рішенні депутатів від Війська Запорозького, які погодилися на позицію російського представника Іллі Расловлева добиватися визволення полонених, хоча тим часом як інші претензії, вони були готові зняти унаслідок того, що їх не було можливим задовільнити.⁷⁸

Також варто зауважити, що російські представники та запорозькі депутати при роботі слідчих комісій неодноразово посилалися на статті Белградського мирного договору. Наприклад, під час роботи комісії 1749 року у своєму звіті до київського генерал-губернатора депутати від Січі, описуючи хід перемовин з татарами, згадували свої вимоги звільнити 33 козаків, що знаходилися в полоні у Криму. Свою позицію запорозькі депутати підкріплювали цитуючи сьомий пункт Белградського мирного договору.⁷⁹ Під час роботи комісії 1754 року російський представник Ілля Расловлев просив кошового отамана надіслати йому копію мирного договору, задля того аби перевірити слушність аргументів татарської

---

⁷⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. Том 2. / упоряд. Л. Гісцова. Київ, 2000. С. 313.

⁷⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. Том 3. / упоряд. Л. Гісцова. Київ, 2003. С. 420.

⁷⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. Том 2. / упоряд. Л. Гісцова. Київ, 2000. С.282-283.

сторони⁸⁰. З цих свідчень можна зробити висновок, що про умови Белградського мирного договору російські представники та січові козаки не лише знали, але й мали копії трактату, а відтак вони були достатньо обізнані у своїх можливостях стосовно повернення полонених.

Слідча комісія, що мала вирішити конфлікти між Кримським ханатом та Військом Запорозьким, тривала з 8 квітня по 16 червня 1749 року біля Новосіченського ретраншементу.⁸¹ Однак підготовка до цієї комісії вірогідно розпочалася ще з лютого 1749, судячи з листування київського генерал-губернатора Михайла Леонтєєва та кримського хана Арслана Герая.⁸² Можна вважати, що саме генерал-губернатор і хан були організаторами цієї слідчої комісії. Нам відомо повний список учасників. На перемовинах були присутні депутати від козаків, а саме Василь Сич, Іван Білан, Іван Передерій, Максим Калнибоцький, Іван Горкуша, Олексій Вербицький, Микита Холабуд та Григорій Рожок⁸³, представник Київського генерал-губернаторства секунд-майор Олександр Никифоров⁸⁴ та капітан Ілля Кривцов⁸⁵, представники кримського хана, а саме перекопський каймакан⁸⁶ Фетті Ефенді, Мустафа Ага та Ширин Газі Мурза⁸⁷ та депутати від буджацького сераксір-султана.⁸⁸

---

⁸⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. Том 3. / упоряд. Л. Гісцова. Київ, 2003. С. 434.

⁸¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. Том 2. / упоряд. Л. Гісцова. Київ, 2000. С. 348.

⁸² Там само С. 253.

⁸³ Там само С. 255-256.

⁸⁴ Там само С. 254-255.

⁸⁵ Там само С. 352.

⁸⁶ Каймакан - намісник і виконувач обов'язків великого візиря. Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із Заходу і Сходу. (Повідомлення про Україну). / пер. з тур. О. Галенко. Київ, 2016. С. 265

⁸⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. Том 2. / упоряд. Л. Гісцова. Київ, 2000. С. 348.

⁸⁸ Там само С. 249.

Від татар також був їхній перекладачі Ураз Акай Ага⁸⁹ та Дюшенде⁹⁰. З російської сторони було два перекладачі з Січі: Костянтин Сербин з Брюховецького куреня⁹¹ та Красніков⁹². Це ілюструє залежність Російської імперії у місцевих кадрах, оскільки пошуком перекладачів займався кошовий отаман Яким Ігнатович на запит російського представника Олександра Никифорова. У слідчих комісіях робота перекладачів не обмежувалися лише комунікацією. Наприклад, татарський перекладач Дюшенде у таємній розмові з секунд-майором Никифоровим повідомив, що багато татарських скарг сфальсифіковані: або вказані вигадані села, або в реєстр внесені справи, до яких козаки не були причетні.⁹³ Те саме він повідомляв Василя Сича.⁹⁴ Разом з тим, Дюшенде займав посаду писаря в Перекопі. Під час роботи слідчої комісії був звинувачений криловським містянином Григорієм Федоровим у тому, що Дюшенде не вніс у реєстр його скаргу, хоч і взяв один таляр. Після цього звинувачення Дюшенде не з'являвся на засіданнях слідчих комісій.⁹⁵ Відтак виникає питання мотиву Дюшенде викривати брехню татарських депутатів та співпрацювати з російською стороною.

Роботу Слідчої комісії можна класифікувати за кількома видами діяльності: збір скарг, розшук обвинувачених та переговори щодо компенсації постраждалим.

Збір звинувачень був довгим процесом, який відбувався і до комісії, і навіть під час неї. Зі сторони кримського хана та буджацького сераксір-султана було подано два реєстри скарг на козаків за період 1747-1749 років.⁹⁶

---

⁸⁹ Там само С. 321.

⁹⁰ Там само С. 273.

⁹¹ Там само С. 265-266.

⁹² Там само С. 314.

⁹³ Там само С. 355.

⁹⁴ Можна припустити, що Василь Сич очолював депутатів від Січі. Там само С. 383.

⁹⁵ Там само С. 355-356.

⁹⁶ Там само С. 260.

У повному форматі знайти їх не вдалося, однак секунд-майором Олександром Нікіфоровим був створений екстракт з цих реєстрів. У цей список потрапляли лише ті справи, які за думкою російського представника, можна було вирішити та знайти винних. До екстракту увійшло 19 скарг: 12 від кримських татар та 7 від ногайців. Ці скарги були внесені з реєстром Нікіфоровим, оскільки у них згадані вірогідні винуватці. У шістьох випадках винуватці не згадані, але розшукувалися кошові отамани, що були на посаді з 1747-1749 років. Найбільше звинувачували козаків у викраденні коней (10 випадків), у збройному грабунку (5 випадків) та угон скота (4 випадків).⁹⁷ Можемо припустити, що відповідальними за збір скарг були депутати від кримського хана та буджацького сераксір-султана⁹⁸. Термін «*депутат*» використовується російською стороною для означення учасників слідчої комісії, як зі сторони Війська Запорозького та і Кримського ханату. Вірогідно, в подальшому зібрані скарги передавалася кримському ханові Арсланові Ґераю, який відсилав їх через перекладача Ураз Акай Агу до київського генерал-губернатора Михайла Леонтєва.⁹⁹ Під час роботи слідчої комісії було створений ще один реєстр скарг від єдисанських татар. У ньому нараховується 214 обвинувачень, найчастіше у викраденні коней та скота, хоча іноді згадуються більш серйозні звинувачення, як-от взяття полонених (9 випадків), розбійні напади (31 з них 3 з убивствами) та вбивства (6 випадків).

Повноцінного реєстру з козацької сторони знайти не вдалось, однак вірогідно, що цей документ мав би існувати, оскільки він згадується під час роботи слідчої комісії.¹⁰⁰ Крім того, ми маємо наказ секунд-майора Никифорова щодо збору скарг на татар від козаків за період 1747 по 1749

---

⁹⁷ Там само С. 261-263.

⁹⁸ Там само С. 344.

⁹⁹ Там само С. 321.

¹⁰⁰ Там само С. 349.

роки. Відповідно до цього наказу відповідальним за збір скарг був кошовий отаман Яким Ігнатович.¹⁰¹

Як доказ існування повноцінного реєстру скарг можуть слугувати донесення та листи, що стосувалися полонених. Наприклад, донесення бугогардівського полковника Тихона Слинька від 23 лютого 1749 року. У ньому ми дізнаємося про полон ногайцями трьох козаків Іркліївського куреня: Кирика Головка, Андрія Шерстого та Андрія Топала. У донесенні також розкриваються обставини: троє козаків якраз йшли до своїх човнів на річці Яланець, коли на них набігли ногайці посеред дня 27 січня 1749 року.¹⁰² Також до нас дійшов список зниклих козаків з Бугогардівської паланки. У цьому реєстрі згадано 11 козаків: 9 з них у полоні, двоє були вбиті. Крім імен потерпілих список повідомляє з якого вони куреня. Для шести з них відомо місце, де їх взяли у полон. Про одяг та зброю написано у трьох козаків, що були захоплені у полон біля річки Чортали. У випадку зникнення трьох козаків біля річки Інгул, відомо ймовірних винуватців – очаківських турків.¹⁰³ На жаль в реєстрі не згадується яким чином полковник Тихон Слинько дізнався про долю цих козаків.

Ще одним прикладом буде лист козака Тимофія Марченка до кошового отамана Якіма Ігнатовича. У ньому він звинувачував татарина Джумайліє у викраденні свого сина Григорія та слуги Григорія Чорного.¹⁰⁴ Під час засідання слідчої комісії депутати від Війська Запорозького згадували про ще 33 козаків, які за різних обставин потрапили у полон до татар.¹⁰⁵ Як правило у таких справах інформація про кривдників або відсутня, або занадто загальна, як-от приналежність до етнічної групи (очаківські турки, ногайці). Це у свою чергу не давало можливості слідству

---

¹⁰¹ Там само С. 257.

¹⁰² Там само С. 251-252.

¹⁰³ Там само С. 252-253.

¹⁰⁴ Там само С. 301-302.

¹⁰⁵ Там само С. 364.

знайти винуватця та повернути полоненого. У цьому контексті справа Тимофія Марченка унікальна, бо має чітку інформацію про ім'я та соціальний статус винуватця та ймовірне місцезнаходження полонених. Випадок Тимофія Марченка цікавий ще й тим, що вказує на існування мережі людей, які дізнавалися та обмінювалися інформацією про полонених. У своєму листі до отамана він згадує: *«от многих людей получил довольно и вѣроятное извѣстие»*. На жаль в листі не розкриваються особистості цих людей.

Спостерігаємо також те, що сторони звертали увагу на віросповідання полоненого. У своєму звіті київському генерал-губернатору козацькі депутати повідомляли, що один з 33 козаків, що були захоплені у полон, був примушений прийняти іслам очаківським турком Ісмаїлом.¹⁰⁶ Оскільки полонений змінив своє віросповідання, його не могли визволити. Тому можна припустити, що акцент на примусі до зміни віросповідання подавався як оскарження легітимності такого переходу, бо він мав бути добровільним, а відтак це давало шанс на повернення цього полоненого. Цікавим також є те, що у звіті згадувалося ім'я та місце проживання власника, що теж ставить питання про те, яким чином ця інформація доходила до Січі. Інформаторами могли ставати купці. У тож звіті згадується козак Степан Галаган з Крилова, який їздив у Крим задля торгівлі. Він проінформував Січ про те, що зустрічав полоненого Романа, який разом зі своєю дружиною та ще 15 козаками проживав у неволі в селі Контуге біля Кафи. Ці полонені потрапляли у неволю за різних обставин і що важливо всі залишалися православними і сподівалися на повернення додому.¹⁰⁷

Основним вектором роботи слідчої комісії було розслідування та розшук обвинувачених. Однак ефективність цієї діяльності була вкрай

---

¹⁰⁶ Там само С. 281.

¹⁰⁷ Там само С. 282.

низькою. Більшість скарг, як зі сторони татар, так зі сторони козаків, мали недостатню інформацію аби встановити злочинця. Наприклад, лише 20 з 214 скарг єдисанських татар за 1747 по 1749 роки мають будь-який ідентифікатор злочина (ім'я, приналежність до куреня, зовнішність). На нестачу інформації також вказував отаман Яким Ігнатович у своєму рапорті секунд-майору Никифоровому.¹⁰⁸ З листів секунд-майора Никифорова ми бачимо, що попри загальний брак інформації були спроби встановити звинувачених та знайти їх. Одна з них, як-от справа про викрадення коней татарина з Бахчисарая Гасана. 27 квітня, за наказом кошового отамана, на річці Інгул заарештували козака Василя Черненка. 1го травня його доправили до Коша, де вже за присутності секунд-майора його допитували.¹⁰⁹

Документи слідчої комісії ілюструють нам лише процес слідства у козаків, відтак, в той час як можна лише припускати, що розслідування у татар також відбувалося. З журналу засідань стає відомо, що представники Кримського ханату визнавали скарги козаків, однак казали, що знайти злочинців неможливо.¹¹⁰ Також розслідування не було їхньою метою у цих перемовинах.¹¹¹

Таким чином скарги з обох сторін залишалися нерозібраними або такими, що неможливо задовольнити. Відтак шляхом переговорів слідча комісія мала знайти вихід з цієї проблеми. Тут варто зазначити, що сторони мали різне бачення стосовно результатів роботи комісії. Татарська сторона очікувала задоволення власних скарг шляхом грошової компенсації.¹¹² Саме тому, вони не були готові розглядати звинувачення запорожців у відповідь. Інтереси козаків полягали в тому, щоб отримати компенсації за нанесену від

---

¹⁰⁸ Там само С. 264-265.

¹⁰⁹ Там само С. 290-294.

¹¹⁰ Там само С.353.

¹¹¹ Там само С.357.

¹¹² Там само С. 357.

татар шкоду та звільнити невільників. Секунд-майор Никифоров, як представник київського генерал-губернатора, був зацікавлений у якнайшвидшому вирішенні суперечок татар і козаків та укладенні мирної угоди. Про це може свідчити рапорт Никифорова від 9 квітня 1749 року та відповідь на нього від Київської губернської канцелярії від 19 квітня 1749. У своєму листі секунд-майор зазначив неможливість вирішення татарських скарг через брак доказів.¹¹³ У відповідь генерал-губернатор наказав відкидати такі претензії.¹¹⁴

Виходом з цієї ситуації за рішень обох сторін стає «розмін» претензіями. Татарська сторона відкликає свої скарги, а козаки у відповідь свої, окрім одної. Від сторони січових козаків залишалася справа викрадення Григорія, сина Тимофія Марченка та його слугу Григорія Чорного.¹¹⁵ Татарські депутати прийняли це звинувачення та зобов'язувалися розшукати полоненого.¹¹⁶ Це є цікавим, оскільки відрізняється від того, як склалася доля інших 33 козаків, що були на той час у полоні татар. Вірогідно, ця справа отримала поштовх, оскільки Тимофію Марченку було відомо, у кого перебував його син та слуга.

Рішення слідчої комісії 1749 року очевидно не виконувало вимоги 5го та 7го пункту Белградського миру 1739 року. Особливо сильно відійшли від норм трактату у питанні полонених 33 козаків, яких мали б визволити без викупу чи обміну.

У 1752 році знову була сформована слідча комісія, яка працювала з 17 жовтня по 9 листопада.¹¹⁷ У складі комісії працювали представник Київського генерал-губернаторства капітан Степан Григор'єв, посланці від Гетьманщини бунчуковий товариш Федір Гаврилов та сотник Василь

---

¹¹³ Там само С. 276.

¹¹⁴ Там само С.278.

¹¹⁵ Там само С.367.

¹¹⁶ Там само С.372-374.

¹¹⁷ Там само С. 503.

Зарудний¹¹⁸, депутати від Коша: полковники Іван Рябий та Микола Косапа, курінний отаман Іван Заїка, військовий підписар Артем Васильєв на чолі з військовим осавулом Федором Сохацьким¹¹⁹ та депутати від татар на чолі з перекопським каймаканом Фетті Ефенді.¹²⁰ Перекладачем від російської сторони був запорозький козак Костянтин Сербин¹²¹, як і в попередній комісії, а перекладачем з татарської сторони був Буран Газі ага.¹²²

За своїм принципом роботи слідча комісія 1752 року не відрізнялася від попередньої. Представники обох сторін збирали скарги, проводили розслідування та вели перемовини стосовно компенсацій.

Збір скарг, як і у попередній раз, почався ще задовго до безпосереднього засідання комісії. Перший варіант реєстру був укладений 29 липня¹²³ та доповнений 9 серпня.¹²⁴ 29 жовтня, у перший день комісії, були внесені останні скарги козаків.¹²⁵ Звинувачення збиралися за період від 1749 року до жовтня 1752 року. Всього нараховується 104 скарг. Найбільше козаки звинувачували татар у викраденні худоби та коней (56 випадків) та збройних грабунках (33 випадків). При тому, значна частина грабунків, а саме 15 випадків, супроводжувалися вбивствами. У семи випадках такі інциденти завершувалися ще й полонем. Окремо взяття у неволю згадується у восьми звинуваченнях. Варто відзначити, що у переважної більшості скарг особа злочинця або взагалі не згадується, або описується вкрай узагальнено, що унеможливорює пошук порушників. Лише у 4 випадках зі 105 нам відомо імена обвинувачених. Зі сторони татар повноцінного реєстру ми не маємо,

---

¹¹⁸ Там само С. 477.

¹¹⁹ Там само С. 505.

¹²⁰ Там само С. 507.

¹²¹ Там само С. 505.

¹²² Там само С. 506.

¹²³ Там само С. 515.

¹²⁴ Там само С. 544.

¹²⁵ Там само С. 551.

однак їхні скарги згадуються у журналі засідань.¹²⁶ Переважно звинувачують козаків у викраденні скота та коней.

На самому засіданні слідчої комісії сторони розглядали скарги обох сторін. Разом з тим варто відмітити, що комісія по суті завершилася нічим, оскільки ні татари, ні козаки не дійшли до згоди. Можна припустити, що робота комісії була зірвана з татарської сторони. 9 листопада, в останній день, коли депутати від татар і козаків зустрічалися, татарська сторона оголосила, що козаки викрали 150 коней у момент засідання комісії, і поставила ультиматум, що допоки цю справу не розкриють, інші скарги не розглядатимуться. Капітан Григор'єв та бунчуковий товариш Гаврилов вимагали у відповідь навести докази, на що представники татар відмовилися. Подальший розгляд скарг вже не мав сенсу, оскільки обидві сторони заперечували свою вину. Відтак 9 листопада татарські представники поїхали до хана.¹²⁷

Провал слідчої комісії 1752 року був однозначним порушенням Белградського мирного трактату. Відповідного до нього представники Кримського ханату мали розглянути скарги козаків та визволити полонених. Однак цього не сталося, навіть незважаючи на те, що іноді козацькій стороні була відомою доля полонених. Яскравим прикладом тут буде історія двох козаків: Грицька Бордака і Василя Малого. У скарзі повідомлялося, що вони перебували в Очакові і ночували у знайомого їм мешканця Гезек Овлу Мегмет Баши. Далі згадується, що цей чоловік їх напоїв і скориставшись їх безпорадним станом, продав очаківському паші Могмут Паші, який перепродав їх у Константинополь.¹²⁸

---

¹²⁶ Там само С. 509-511.

¹²⁷ Там само С. 512-513.

¹²⁸ Там само С. 534.

Оскільки слідча комісія 1752 року провалилася, через півтора року була організована нова, яка тривала з 6 по 15 січня 1754 року.¹²⁹ На засіданнях комісії були присутні представник Київського генерал-губернаторства підполковник Ілля Расловєв,¹³⁰ перекопський каймакан Рахім Герай Султан¹³¹ та представники Січі: Родіон Філіпов, Іван Рябий, Василій Кишенський, Микита Самбок, Лаврентій Горб, Григорій Лантух, Костянтин Сербин та Іван Чугуєвець.¹³² У попередній комісії від Січі брали участь полковник Іван Рябий та Костянтин Сербин, який у 1752 році був перекладачем. Перекладачем з російської сторони був представник Колегії іноземних справ Федір Семенов.¹³³ Це досить показово, оскільки Російська імперія менше залежала від місцевих кадрів.

Організацією слідчої комісії займався київський генерал-губернатор Іван Костюрін та його представники Ілля Расловєв. Однак вірогідно були попередні домовленості про роботу комісії, оскільки у своєму ордері до кошового отамана Данила Стефановича київський генерал-губернатор згадував про листи надвірного радника і резидента в Константинополі Олексія Обрескова.¹³⁴ У листах і журналі записів комісії не згадується з ким конкретно домовлявся російський резидент, але можна стверджувати, що це був представник Османської імперії, бо у журналі записів Ілля Расловєв посилається на домовленості Обрескова з Портою.¹³⁵ Про ці договори кримський хан знав, оскільки він повідомив про цей факт київського генерал-губернатора у листі 20 листопада 1753 року. Важливо відмітити, що у даному випадку Арслан Герай визнав зверхність султана над собою та

---

¹²⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. Том 3. / упоряд. Л. Гісцова. Київ, 2003. С. 427.

¹³⁰ Там само С. 417.

¹³¹ Там само С. 419.

¹³² Там само С. 420.

¹³³ Там само С. 403.

¹³⁴ Там само С. 403.

¹³⁵ Там само С. 434.

погодився виконувати його вимоги.¹³⁶ Відтак ми бачимо, що до організації слідчої комісії 1754 року були долучені не лише місцеві чиновники, але й офіційний представник Російської імперії в Константинополі.

У своїй діяльності слідча комісія 1754 року не лише повторювала, але й брала приклад з комісії 1749 року. Як доказ можна навести те, що 7 січня представники Коша разом з підполковником Іллею Расловєвим затвердили рішення, за яким козаки були готові провести розмін всіх звинувачень, окрім полону.¹³⁷

Скарги козаків збиралися в період з березня 1753 року до грудня того ж року. У реєстр увійшло 15 звинувачень. Більшість з них стосовно викрадення скота, коней, збройних грабунків. Одне звинувачення стосувалося полону. Кількість скарг помітно менше за попередні комісії, однак це можна пояснити тим, що деякі обвинувачення одразу йшли від цілого куреня.¹³⁸

Результати Слідчої комісії 1754 року теж були невтішні. Найбільшою проблемою у перемовинах постало питання полонених. Підполковник Расловєв та депутати Коша були готові провести «розмін» претензіями, як у 1749 році. Однак, посилаючись на домовленості російського резидента Обрескова з представниками Османської імперії, які базувалися на сьомому пункті Белградського мирного договору, підполковник Расловєв вимагав повернення полонених.¹³⁹ Кримська сторона явно була в цьому не зацікавлена та намагалася обійти це питання. Перекопський каймакан Рахім Герай Султан заявляв, що хан не уповноважував його обговорювати визволення невільників,¹⁴⁰ або що комісія покликана для вирішення суперечок між татарами і козаками, тому питання полонених не є

---

¹³⁶ Там само С. 406.

¹³⁷ Там само С. 420.

¹³⁸ Там само С. 411-413.

¹³⁹ Там само С. 433.

¹⁴⁰ Там само С.431.

актуальним на цих перемовинах.¹⁴¹ В цьому моменті виринає проблема контролю Османської імперії над Кримським ханатом. З одного боку, ми маємо домовленості Обрескова в Константинополі, про які знав хан та перекопський каймакан. З іншого боку, ці домовленості ними трактувалися лише як підготовка до роботи слідчої комісії, яка мала обмінятися претензіями з обох сторін, що суперечило тому, на що розраховувала російська сторона.

Слідчі комісії виявилися неефективними у визволенні полонених. В українській історіографії існує версія про їх саботаж. Наприклад, Володимир Голобуцький вважав, що діяльність секунд-майора Никифорова під час слідчої комісії 1749 року була першим чином направлена на реалізацію плану київського генерал-губернатора Михайла Леонтєва на інтеграцію Нової Січі в Російську імперію та обмеження прав голоти.¹⁴² Однак яким чином ця задача заважала основній діяльності секунд-майора Никифорова у проведенні слідчої комісії 1749 року автор не пояснює. Дослідниця Світлана Андрєєва пояснює провал у роботі слідчих комісій саботажем зі сторони січових козаків. На її думку, вони затягували діяльність комісії, недобросовісно поставились до створення власного реєстру скарг.¹⁴³ Попри це, січові козаки надсилали своїх депутатів до слідчих комісій, проводили розшук звинувачених татарською стороною та подавали свої скарги, що не сходиться з думкою про те, що вони намагалися завадити роботі слідчих комісій. Хоча варто зазначити, що існував конфлікт інтересів, бо іноді татарська сторона вносила у реєстрі ті скарги, в яких згадувалася бездіяльність кошовий отаманів. Наприклад, у екстракті, що був

---

¹⁴¹ Там само С. 455.

¹⁴² В. Голобуцький. Запорізька Січ в останні роки свого існування 1734-1775 роки. Київ, 1961. С. 89-90.

¹⁴³ Андрєєва С. Комісії для вирішення взаємних претензій татар і запорожців періоду Нової Січі. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII—XIX століття*. № 1. 1996. Запоріжжя. С. 45.

підготовлений до слідчої комісії 1749 року, є скарга купця з Бахчисараю Халіма Баші на запорізьких козаків, що вкрали двох коней, і на кошового отамана, який проігнорував його звернення.¹⁴⁴

Огляд роботи слідчих комісій 1749, 1752 та 1754 років дає зрозуміти, що попри знання змісту Белградського мирного договору, у переважній більшості випадків сторони не виконували своїх же зобов'язань. Лише у випадку справи Тимофій Марченка та його сина, ми можемо припустити, що невільник міг бути визволений. Стосовно інших, то вірогідно, що попри роботу комісій, вони все ще залишалися в неволі.

Отож, слідчі комісії 1749-1754 років як інструмент визволення полонених виявився неефективним. На цей результат впливала низка факторів: слабкий контроль центру над спільнотами фронтиру, новації Белградського договору, що були не вигідні Кримському ханату, нестача рабів у Криму, що спонукала татарських депутатів обходити питання повернення полонених у слідчих комісіях. Сторони, не зважаючи на обізнаність щодо умов Белградського мирного договору, не виконували його приписи щодо звільнення полонених. Спостерігаємо, що на фронтірі були створені свої практики, як-от «розмін» претензіями, що в якійсь мірі заміняли собою вимоги мирного договору. Попри це така заміна була в рамках Белградського мирного договору та зберігала статус-кво між Російською та Османською імперіями, що було більш необхідним для всіх сторін, аніж повернення полонених.

---

¹⁴⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. Том 2. / упоряд. Л. Гісцова. Київ, 2000. С. 263.

Висновки

Перша половина XVIII століття ознаменувалася серйозними геополітичними змінами: поступовим занепадом Османської імперії та Кримського ханату і посиленням Російської імперії. Поразка Османської імперії у війні зі Священною Лігою призвела до того, що Османська імперія втратила свій панівний статус і була змушена інтегруватися та приймати європейські принципи міжнародних відносин. Однак у взаєминах з Російською імперією було необхідно створити нову правову основу, оскільки обидві держави не зазнали впливу європейської правової думки, яка тоді базувалася на працях Гуго Гроція.

Процес створення правової рамки визволення полонених йшов поступово. У Константинопольському мирному договорі 1700 році вперше в історії московсько-османських взаємин Османська імперія погодилася на визволення полонених, що були захоплені під час війни зі Священною Лігою. Однак цей крок був неповноцінним, бо залишалися категорії полонених, яких можна було визволити лише викупом. Передовсім це ті, хто потрапив у полоне ще до війни, або перебували у приватній власності в Кримському ханаті. Вже у Белградському мирному договорі 1739 року ми бачимо остаточне формування процедури визволення полонених. З того моменту, відповідальність за звільнення полонених покладалася на Османську імперію та Кримський ханат, чиновники яких мали самотужки розшукувати полонених, звільняти та виплачувати компенсацію власникам. Опція викупу полоненого його родичами вже не розглядалася. Таким чином, Белградський мирний договір створив правове поле, в рамках якого мало відбуватися звільнення полонених. Важливо відмітити, що ця процедура стала остаточно затвердженою лише після війни 1735-1739 років, яка завершилася перемогою Османської імперії.

Як Константинопольський, так і Белградський мирні договір передбачали, що конфлікти щодо полонених слід вирішувати на рівні

прикордонних управлінців. Одним з їхніх інструментів були слідчі комісії. На прикладі роботи слідчих комісій 1749, 1752 та 1754 років ми бачимо, що визволення полонених було важливим питанням для всіх сторін.

Слідчі комісії дають змогу подивитися як визволення полонених відбувалося на локальному рівні. Ми спостерігаємо, що спочатку скаржники, зазвичай родичі, писали листа до кошового отамана, в якому повідомляли про факт полону. Далі ця скарга вже розглядалася на слідчій комісії. У наступному етапі представники Кримського ханату брали на себе зобов'язання розшукати полоненого. Чи виконувались взяті обіцянки ми простежити не можемо. Ця схема у більшості випадках зупинялася на розгляді в слідчій комісії. Для того аби ця процедура працювала як належне, необхідно було відповідати двом критеріям. Перше – полонений залишався православним. Друге – сторона звинувачення мала знати хоча б у кого перебував полонений. З цим якраз були найбільші труднощі у роботі слідчої комісії. За період 1749-1754 років ми маємо лише одну справу, яка відповідала цим критеріям – це справа Тимофія Марченка, рідних якого викрали татари. Тимофієві було відомо, що його син та челядник перебували у татарського ватажка Джумайліє. Відтак ми бачимо, що визволення полонених, так як його прописував Белградський мир, було проблематичним, оскільки слідчі комісії зіштовхувалися з браком інформації стосовно місця перебування полоненого чи ім'я його поневолювача. Крім того, був очевидний спротив цьому процесу від татарських представників, які намагалися обходити або саботувати визволення полонених у роботі слідчих комісій.

Список літератури та використаних джерел

Неопубліковані джерела:

1. Інститут рукопису НБУВ. Ф 5. Оп 1.Спр.138 Арк. 177 (Одеське товариство історії та старожитностей).

Опубліковані джерела:

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. Том 2. / упоряд. Л. Гісцова. Київ, 2000. 746 с.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. Том 3. / упоряд. Л. Гісцова. Київ, 2003. 950 с.
3. Договоры России с Востоком политические и торговые./ упоряд.Т. Юзефович. Санкт-Петербург: типография О. Бакста, 1869. 294 с.
4. Левашов П. Плен и страдание россиян у турков, или Обстоятельное описание бедственных приключений претерпенных ими в Царь-граде по объявлении войны и при войске, за которым влачили их в своих походах; : с приобщением дневных записок о воинских их действиях в прошедшую войну, и многих странных, редких и любопытных происшествий. Санкт-Петербург: тип. Богдановича. 1790. 168 с.
5. Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із Заходу і Сходу. (Повідомлення про Україну). / пер. з тур. О. Галенко. Київ: Видавництво Жупанського, 2016. 268 с.

Монографії та збірки статей

1. Aksan V. Ottoman Wars 1700–1870: An Empire Besieged. New York: Taylor & Francis, 2007. 599 p.
2. Aksan V. War and peace. The Cambridge history of Turkey, vol.3 The Later Ottoman Empire, 1603–1839 / ed. S. Faroqhi. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 81-117 p.
3. Boeck B. J. Imperial boundaries. Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great. New York: Cambridge University Press, 2009. 271 p.

4. Busckovitch P. Peter the Great and Northern War. The Cambridge history of Russia. Vol. II. Imperial Russia 1689-1917. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 489-504 p.
5. Ivanics M. Enslavement, Slave Labour And Treatment Of Captives In The Crimean Khanate. The Ottoman Empire and its Heritage. Ransom Slavery along the Ottoman Borders/ ed. G. David, P. Fodor. Leiden: Brill, 2011. 193-211 p.
6. Królikowska N. Sovereignty and Subordination in Crimean-Ottoman Relations (Sixteenth–Eighteenth Centuries). *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Leiden: Brill, 2013. 43-67 p.
7. Neumann C. Political and diplomatic developments. The Cambridge history of Turkey. Vol. 3. The Later Ottoman empire, 1603-1839. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 44-66 p.
8. Panaite V. Ottoman Law of War and Peace. The Ottoman Empire and Its Tribute-Payers from the North of the Danube. Leiden: Brill, 2019. 470 p.
9. Shaw S. History of the Ottoman empire and modern Turkey. Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. 351 p.
10. Smiley W. From Slaves to Prisoners of War The Ottoman Empire, Russia, and International Law. New York: Oxford University Press. 283 p.
11. Stein M. Guarding the Frontier: Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe. London: I.B.Tauris, 2007. 264 p.
12. Taki V. Tsar and Sultan. Russian Encounters with the Ottoman Empire. London: I.B.Tauris, 2016 305 p.
13. Ziegler K-H.. The peace treaties of the Ottoman Empire with European Christian powers. *Peace treaties and international law in European history* / ed. R. Lessafer. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 338-364 p.

14. Голобуцький В. Запорізька Січ в останні роки свого існування 1734-1775 роки. Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. 416 с.
15. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. / пер. з англ. О. Галенко. Київ: Критика, 1998. 287 с.
16. Смирнов Н. Россия и Турция в XVI-XVII в. Том 1. Москва: Издание МГУ, 1946. 160 с.

Статті

1. Abou El Haj R.. Ottoman diplomacy in Karlowitz. *Journal of the American Oriental Society*. Vol. 84. 1967. №3. 498-512 p.
2. Halenko O. Towards the character of Ottoman policy in the northern Black sea region after the treaty of Belgrade (1739). *Oriente Moderno, Nuova serie, Anno 18 (79)*. 1999. №1. 101-112 p.
3. Poullos K. From the Palace of Ryswick to the Sultan's Seraglio: the Ottoman translation and interpretation of a Christian European peace treaty. *Legatio*. 2022. 94-124 p.
4. Sel Turhan F. Conversion of War Captives in the Ottoman Lands During the Eighteenth Century: Rules, Applications and Abuses. *Journal of Balkan and Near Eastern studies*. 2024. 1-18 p.
5. Yaşa F. From a Chicken in Every Pot to a Time of Scarcity: Rethinking Slavery in the Crimean Khanate. *Slavery & Abolition*. 2023. Vol. 44 №4. 784-804 p.
6. Андреева С. Комісії для вирішення взаємних претензій татар і запорожців періоду Нової Січі. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII—XIX століття*. № 1. 1996. Запоріжжя. 40-47 с.
7. Полторак В. Слідчі комісії з розгляду взаємних претензій Запорозьких і Донських козаків як засіб вирішення міжкозацьких конфліктів. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2008. №8. 126-138 с.